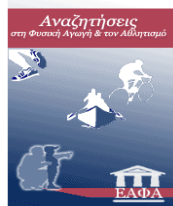

Review

Inquiries in Sport & Physical Education
Volume 23 (1), 59 – 70
Released: September 2025

Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή & τον Αθλητισμό
Τόμος 23 (1), 59 – 70
Δημοσιεύτηκε: Σεπτέμβριος 2025

www.pe.uth.gr/emag

ISSN 1790-3041

Volleyball from Smyrna in Asia Minor to Athens with Panionios up to 1930

Anestis Giannakopoulos

Department of Physical Education & Sport Science, Democritus University of Thrace.

Abstract

The Panionios Gymnastics Club of Smyrna was founded in 1890 in Smyrna and became one of the most significant athletic and cultural organizations of the Greek community in the region. In addition to football, which was particularly popular, the club also promoted other sports, including volleyball, becoming one of the first organized hubs for the sport in the Ottoman Empire. Through Panionios, volleyball was developed and gained recognition in Smyrna, attracting athletes and supporters alike. Following the Asia Minor Catastrophe in 1922 and the mass exodus of the Greek population, Panionios relocated to Athens in 1923. Along with the club, its established sports activities were also transferred, making a decisive contribution to the development of sports in Greece. The club quickly became a leading figure in Greek sports, preserving Smyrna's athletic tradition and inspiring a new generation of athletes. The transfer of volleyball to Greece by Panionios was pivotal, as it inspired the establishment of new clubs, the organization of official championships (for both men and women), and the expansion of the sport across the country.

Keywords: *Development of sports, Men's and women's championships, Volleyball, Greece*

Η Πετοσφαίριση από τη Σμύρνη της Μ. Ασίας στην Αθήνα με τον Πανιώνιο μέχρι το 1930

Ανέστης Γιαννακόπουλος

Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Περίληψη

Ο Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης ιδρύθηκε το 1890 στη Σμύρνη και αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους αθλητικούς και πολιτιστικούς συλλόγους της ελληνικής κοινότητας στην περιοχή. Εκτός από το ποδόσφαιρο, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές, ο σύλλογος προώθησε και άλλες αθλοπαιδιές, συμπεριλαμβανομένης της Πετοσφαίρισης (Πετοσφαίρισης), που αποτελούσε έναν από τους πρώτους οργανωμένους χώρους για το άθλημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μέσα από τον Πανιώνιο, η Πετοσφαίριση αναπτύχθηκε και αναγνωρίστηκε ευρέως στη Σμύρνη, συγκεντρώνοντας αθλητές και υποστηρικτές. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 και τη μαζική φυγή του ελληνικού πληθυσμού, ο Πανιώνιος μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1923. Μαζί του μεταφέρθηκαν και οι αθλητικές δραστηριότητες που είχε καθιερώσει, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα. Ο σύλλογος έγινε γρήγορα ένας από τους πρωταγωνιστές του ελληνικού αθλητισμού, διατηρώντας ζωντανή την αθλητική παράδοση της Σμύρνης και εμπνέοντας νέα γενιά αθλητών. Η μεταφορά της Πετοσφαίρισης στην Ελλάδα από τον Πανιώνιο υπήρξε καθοριστική, καθώς ενέπνευσε την ίδρυση νέων σωματείων, την απαρχή οργανωμένων πρωταθλημάτων (ανδρών - γυναικών) και την επέκταση του αθλήματος σε όλη τη χώρα.

Λέξεις κλειδιά: *ανάπτυξη αθλητισμού, πρωτάθλημα ανδρών και γυναικών, βόλεϊ, Ελλάδα*

Εισαγωγή

Τα σπορ εμφανίζονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και δεν εντάσσονται σε μια συνέχεια της σωματικής άσκησης ή του παιχνιδιού από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Η εμφάνισή τους αποτέλεσε φαινόμενο νεωτερικό και ανήκε σε μια σειρά ευρύτερων κοινωνικών, δημογραφικών και πολιτισμικών αλλαγών που συνέβησαν στην Ευρώπη εκείνη την εποχή. Η διάκριση μεταξύ σπορ και αθλημάτων βασίζεται κυρίως στον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι όροι και το πλαίσιο αναφοράς. Αν και πολλές φορές οι δύο όροι θεωρούνται συνώνυμοι, υπάρχουν κάποιες διαφορές. Σπορ: είναι γενικός όρος που περιγράφει οποιαδήποτε δραστηριότητα που περιλαμβάνει σωματική κίνηση, ψυχαγωγία ή διαγωνισμό. Χρησιμοποιείται συχνά για να αναφερθεί σε δραστηριότητες που αποσκοπούν στην απόλαυση ή την κοινωνική αλληλεπίδραση (ποδηλασία αναψυχής, αναρρίχηση χωρίς διαγωνισμό, κολύμπι για διασκέδαση) εστιάζοντας περισσότερο στη χαρά της συμμετοχής και της εμπειρίας. Αθλήματα: αναφέρεται σε δομημένες δραστηριότητες με καθορισμένους κανόνες και συχνά εμπλέκει διαγωνισμό ή αγώνες. Περιλαμβάνει συνήθως και την ύπαρξη διαιτητών, στατιστικών και επαγγελματικών οργανώσεων με επαγγελματικές λίγκες και πρωταθλήματα (ποδόσφαιρο, μπάσκετ, τένις, στίβος) εστιάζοντας στην επίδοση, την προετοιμασία και την τήρηση των κανόνων (Mechikoff, 2019, 29-30). Η ανερχόμενη αστική τάξη στον δυτικό κόσμο του 19^{ου} αιώνα αναζητούσε τα συμβολικά στοιχεία που θα εξασφάλιζαν τη συνοχή της και θα στήριζαν την υπεροχή της, στοιχεία εξωτερικά, όπως η ένδυση και οι τρόποι συμπεριφοράς (Κουλούρη, 1999, σελ. 401). Στην Ελλάδα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρατηρούμε μια μετάβαση από το πρώιμο πρότυπο αθλητή, που εκπροσωπούσε ο ολυμπιονίκης Σπύρος Λούης, στο σύγχρονο εξατομικευμένο πρότυπο του πρωταθλητή, που εκπροσωπούσε ο αθλητής του Πανιωνίου Δημητρός Καραμπάτης. Μέσα στη δεκαετία του 1920, τα σπορ έπαυσαν να αποτελούν προνόμιο των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Απέκτησαν μαζικότητα και κατέκτησαν ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας, με εκφραστή αρκετά ομαδικά αθλήματα αλλά και ατομικά αγωνίσματα. Τα καινούργια στοιχεία όπως η οργάνωση των αγώνων με νομοθεσία, τα καταστατικά και οι κανονισμοί προσδιόρισαν το νεωτερικό χαρακτήρα των σπορ (Κουλούρη, 1999, σελ. 406).

Ο τίτλος της εργασίας παραπέμπει στην περίοδο των τριών πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, κατά την οποία αναφέρονται οι δράσεις του Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου και των μελών του, τόσο στη Μ. Ασία αλλά και μετά την καταστροφή της Σμύρνης στην Αθήνα. Παρουσιάσουμε σημαντικές όψεις της ιστορίας του Πανιωνίου, μέσα στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής αναδεικνύοντας τις διαδικασίες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση των κοινωνικών αλλά και αθλητικών γνωρισμάτων του. Ειδικότερα, αναδεικνύονται τις πρωτοπόρες αθλητικές ιδέες αλλά και καινοτόμες δράσεις του ιστορικού συλλόγου σχετικά με τη διεξαγωγή αθλητικών εκδηλώσεων και ιδιαίτερα αγώνων Πετοσφαίρισης.

Σκοπός της μελέτης ήταν η εξέταση μιας πρώτης - συστηματικής δραστηριότητας του Πανιωνίου σχετικά με τον αθλητισμό και τη συμμετοχή - δραστηριότητα του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος όπως επίσης των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων, τόσο κατά την περίοδο πριν την καταστροφή της Σμύρνης το 1922 όσο και μετά την μετακίνηση των προσφύγων προς την περιοχή των Αθηνών.

Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν: βιβλιογραφικό υλικό από δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, εκδόσεις που αφορούν τη Σμύρνη, αρχεία αθλητικών και πολιτικών εφημερίδων. Για τις ανάγκες της έρευνας αξιοποιήθηκαν φωτογραφικά αρχεία συλλόγων και ιδιωτών όπου συνέβαλαν στην αρτιότερη εικόνα των αθλητικών δρώμενων και ανάδειξη της αθλητικής παρουσίας της Πετοσφαίρισης στη Σμύρνη πριν την καταστροφή της και στη συνέχεια στην Αθήνα. Η μελέτη εμπλουτίστηκε περαιτέρω με δευτερογενή έρευνα μέσα από την ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας που αναφέρεται στην παρουσία του Πανιωνίου ως πρωτεργάτη στη διεξαγωγή αγώνων Πετοσφαίρισης στη Σμύρνη και μετέπειτα στην Αθήνα.

Για τη διερεύνηση της ανάπτυξης της Πετοσφαίρισης στη Σμύρνη από τον Πανιώνιο, αλλά και τη διατήρηση της αθλοπαιδιάς μετά τη μεταφορά των προσφύγων στην Αθήνα, ερευνητικά ερωτήματα θα μπορούσαν να εστιάσουν τόσο στην ιστορική εξέλιξη του αθλήματος όσο και στους αθλητικούς παράγοντες και συνθήκες που το επηρέασαν. Έτσι, καταλήγουμε στα παρακάτω ερωτήματα: α) Ποιες ήταν οι αρχικές δραστηριότητες του Πανιωνίου στη Σμύρνη; β) Πώς ξεκίνησε η Πετοσφαίριση από τον Πανιώνιο στη Σμύρνη; γ) Πώς προσαρμόστηκε ο Πανιώνιος στην Αθήνα μετά την καταστροφή του 1922; δ) Ποιοι συμμετείχαν στους πρώτους αγώνες Πετοσφαίρισης στην Αθήνα (ομάδες, άνδρες, γυναίκες, πρωταθλήματα);

Ιστορικό πλαίσιο

Κατά το 18^ο αιώνα η ελληνική Χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης αριθμούσε περί τους δέκα χιλιάδες, έναν αιώνα αργότερα ο αριθμός αυτός έφτασε τους εξήντα χιλιάδες με αποτέλεσμα να είναι πολύ έντονο το ελληνικό

στοιχείο και οι Μουσουλμάνοι της περιοχής να αποτελούν μειονότητα. Σπουδαίοι Έλληνες κεφαλαιούχοι υπό την προστασία της Αγγλίας και της Ρωσίας δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο αλλά και σε άλλους τομείς της οικονομίας (Ηλιού, 1986, σελ. 60). Ο μικρασιατικός ελληνισμός δεν ήταν ομοιογενής καθώς σε μερικά μέρη, όπως τα παράλια του Εύξεινου Πόντου μιλούσαν ελληνικά ενώ στο Ικόνιο τουρκικά. Η κοινότητα της Σμύρνης διέθετε τους δικούς της αντιπροσώπους για τη ρύθμιση των δικαστικών διαφορών τους και για τις σχέσεις που είχαν με την Οθωμανική διοίκηση. Συγχρόνως με την οικονομική πρόοδο υπήρξε και πολιτιστική. Σε όλη την Ανατολή ιδρύθηκαν ελληνικά σχολεία με σκοπό τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού. Η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους συνέβαλε στη μικρασιατική αναγέννηση με την έλευση μεταναστών από την Ελλάδα (Llewellyn Smith, 2009, σελ. 75-76).

[Η δεκαετία 1912-1922 συνιστά αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες περιόδους στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Μια δεκαετία γεμάτη ηρωικούς αγώνες και πολυσημαντικές νίκες που καθόρισαν την πορεία και τη μορφή του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Τελευταία φάση της σπουδαίας αυτής περιόδου ήταν η εκστρατεία στη γη της Ιωνίας. Η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919 σηματοδοτεί την έναρξη της πιο φιλόδοξης έκφανσης της εθνικής προσπάθειας στον στρατιωτικό στίβο. Ο σκοπός ιερός: η ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό εδαφών όπου από την αρχαιότητα ήκμαζε ο ελληνισμός, και, η απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων αδελφών. Με τη συνθήκη του Λονδίνου, τον Απρίλιο του 1915, η Ιταλία ανέλαβε την περιοχή της Αττάλειας στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία. Το 1917 της ανατέθηκε και η Σμύρνη με τη συμφωνία του Αγίου Ιωάννη της Μωριέννης. Όμως, η ιταλική βουλμία και οι επιθετικές αυθαιρεσίες, που οι ιταλικές δυνάμεις διέπρατταν την άνοιξη του 1919 σε περιοχές πέραν της αρμοδιότητάς τους, ανάγκασαν τους Άγγλους, τους Γάλλους, ακόμα και τους Αμερικανούς, που υπήρξαν αρχικά αντίθετοι, να λογαριάσουν σοβαρά τις διεκδικήσεις του Βενιζέλου για μια ζώνη ελληνικού ενδιαφέροντος στη Μικρά Ασία, η οποία θα περιλάμβανε και τη Σμύρνη. Το Ανώτατο Συμβούλιο της Διασκέψεως στη Βουλώνη αποφάσισε τον Απρίλιο να δώσει «εντολή» στην Ελλάδα να καταλάβει τη Σμύρνη για να αποκαταστήσει εκεί την τάξη. Ο Βενιζέλος διαβεβαίωσε τους συμμάχους ότι ήταν σε θέση να φέρει εις πέρας την αποστολή αυτή και στις 30 Απριλίου / 13 Μαΐου 1919 τηλεγράφησε στον αρχηγό του Στρατού ότι ακόμα και η Ιταλία είχε συναινέσει με τους υπόλοιπους μεγάλους «εις την υπό της Ελλάδος στρατιωτικήν κατάληψιν Σμύρνης, επί σκοπῷ υστέρως προσκυρώσεως ταύτης εις Ελλάδα...»].¹

Η αισιοδοξία του Βενιζέλου για τη μονιμότητα των παραγόντων που είχαν επιτρέψει στους Έλληνες να πραγματοποιήσουν τα επεκτατικά τους όνειρα, αποδείχθηκε κακός σύμβουλος. Ο Clemenceau, ο Lloyd George και συνεπώς η αγγλογαλλική εύνοια ήταν εφήμερα στοιχεία της συγκυρίας. Το χειρότερο ήταν ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν είχε αντιληφθεί ότι η θέση του στην εξουσία ήταν επισφαλής, όταν μάλιστα βασιζόταν στην ετυμηγορία ενός λαού κουρασμένου από τον πόλεμο (Αναγνωστοπούλου, 1998, σελ. 172). Η Συνθήκη των Σεβρών, σύμφωνα με την οποία διαμελιζόταν η οθωμανική αυτοκρατορία και αναδυόταν η Ελλάδα, «των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων», υπογράφηκε στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920. Η διάρκειά της υπήρξε βραχύβια και η ζωή της κυβέρνησης του Βενιζέλου κράτησε μόλις ένα τρίμηνο μετά τους πανηγυρισμούς. Η Σύνοδος ειρήνης του Παρισιού ή Συνδιάσκεψη ειρήνης των Παρισίων (όπως φέρεται επίσημα) του 1919, ήταν μια πολυεθνής σύνοδος, η οποία οργανώθηκε από τις νικητρίες συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ² και των ΗΠΑ στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, προκειμένου αφενός να συσταθεί ένας παγκόσμιος σύνδεσμος των εθνών, που θα λάβει την επίσημη ονομασία Κοινωνία των Εθνών και αφετέρου να τεθούν υπό διαπραγμάτευση οι συνθήκες ειρήνης μεταξύ αυτών και των ηττημένων κεντρικών δυνάμεων. Σε αυτή τη Σύνοδο, οι νικητές σύμμαχοι επέβαλαν τους όρους τους με μια σειρά συνθηκών στα ηττημένα κράτη. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και η πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας η τύχη συζητήθηκε την Άνοιξη του 1919 (Burns, 2005, σελ. 305-306). Σε μια τελευταία απόφαση της Συνόδου δόθηκε η εντολή - εξουσιοδότηση στον ελληνικό στρατό να εφαρμόσει τη Συνθήκη ανακωχής του Μούδρου για την κατάληψη της επονομαζόμενης «Ζώνης της Σμύρνης». Έτσι περνάμε στην «Ελληνική κατοχή της Σμύρνης» όπως ονομάζεται στην ιστορία της πόλης και αφορά το χρονικό διάστημα 15 Μαΐου 1919 μέχρι 9 Σεπτεμβρίου 1922, όταν η ευρύτερη περιοχή βρισκόταν κάτω από την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση των Ελλήνων (Γιανουλόπουλος, 1999, σελ. 268).

Ο Ελληνισμός της Σμύρνης είδε το όνειρο της λευτεριάς να γίνεται πραγματικότητα. Μυριάδες Έλληνες κατέκλυσαν την αναστάσιμη εκείνη μέρα την προκυμαία, για να υποδεχθούν με έξαλλο ενθουσιασμό τον

¹ Από την ομιλία του ΓΕΣ/Δ4 στην ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης, 18.9.2019, στο πλαίσιο επετειακών εκδηλώσεων «μνήμης Μ. Ασίας».

² Αντάντ (Entente Cordiale) αρχικά, ονομάζεται η συμμαχία Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας, η οποία έθεσε τέλος σε 8 αιώνες αγγλογαλλικού ανταγωνισμού και έθεσε τις βάσεις για την αγγλογαλλική συνεργασία κατά τον 20ό αιώνα.

ελευθερωτή ελληνικό στρατό. Ο αυθόρμητος ενθουσιασμός του σμυρναϊκού λαού, στον οποίο είχε προστεθεί αμέτρητο πλήθος από τη Μαγνησία, το Νυμφαίο, τη Μενεμένη, την Έφεσο, τη Σώκια, το Ναζιλί, συνόδευσε με φρενήρεις εκδηλώσεις την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων το Μάιο 1919 στην πόλη, καλύπτοντας τη σοβούσα κρίση. Και στην περίπτωση αυτή διαπιστώνεται ο βαθμός τύφλωσης της λογικής από το συναίσθημα, κάτι που σημαίνεται σε πολλαπλά επίπεδα μέχρι και σήμερα και σ' αυτήν ακόμη την ιστόρηση των γεγονότων (ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 14.9.1997). Κατά την διάρκεια της ελληνικής κατοχής ο πολιτικός φορέας που διοικούσε την πόλη ήταν η «Υπατη Αρμοστεία Σμύρνης», με επικεφαλής τον Υπάτο Αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, ενώ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις διευθύνονταν από το Σώμα Στρατού Σμύρνης (Llewellyn Smith, 2000, σελ. 32).

Κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οι Σμυρναίοι ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που έφερε η νέα αυτή περίοδος για τον ελληνισμό. Η οργάνωσή τους είχε διττό σκοπό: αφενός, την παροχή ουσιαστικής υλικής και ηθικής στήριξης στους μαχόμενους, και αφετέρου, τη δυναμική συμμετοχή στον αγώνα για τη δικαίωση των εθνικών στόχων του μικρασιατικού ελληνισμού. Με πίστη και αποφασιστικότητα, οι Σμυρναίοι ενίσχυσαν την προσπάθεια για την επικράτηση των δικαίων τους, αναδεικνύοντας την αφοσίωσή τους στον κοινό αγώνα (Μαμώνη & Ιστοκοπούλου, 2006, σελ. 129).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Σμύρνη ξεχώριζε ως ένα λαμπρό εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο, με έντονη και ακμάζουσα ελληνική παρουσία. Γνωστή για τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της, φιλοξενούσε αρμονικά ποικίλες εθνότητες και θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες συνεργάζονταν σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον υπό την ομπρέλα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ελληνική κοινότητα, δυναμικά οργανωμένη, είχε εδραιώσει ισχυρούς οικονομικούς δεσμούς, ενώ διακρινόταν για την πνευματική της ηγεσία και τη δημιουργία σημαντικών πολιτιστικών υποδομών. Σχολεία, βιβλιοθήκες, αθλητικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι αναπτύχθηκαν με εντυπωσιακή πρόοδο, μετατρέποντας τη Σμύρνη σε ένα φάρο του ελληνισμού και σε ένα κέντρο που εξέπεμπε δυναμισμό και πολιτιστική άνθηση σε ολόκληρη την Ανατολή (Αναγνωστοπούλου, 1998, σελ. 332-333).

Ίδρυση του Πανιωνίου

Ο Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης (ΠΓΣΣ) ιδρύθηκε το 1890 στη Σμύρνη, σε μια εποχή που ο ελληνισμός της Μ. Ασίας βρισκόταν στο απόγειο της ακμής του, με έντονη οικονομική, κοινωνική και πνευματική δραστηριότητα. Η Σμύρνη, γνωστή τότε ως «Γκιοούρ Ιζμίρ» για την έντονη ελληνική της παρουσία, ήταν ένα κοσμοπολίτικο κέντρο στο οποίο συνυπήρχαν Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι, Λεβαντίνοι και Τούρκοι. Οι Έλληνες της Σμύρνης είχαν επιτύχει να αναπτύξουν εξαιρετικές υποδομές σε παιδεία και πολιτισμό, καθώς και να ιδρύσουν σημαντικούς πολιτιστικούς, εμπορικούς και αθλητικούς συλλόγους (Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σμύρνης - ξεκίνησε ως μουσικός και φιλολογικός σύλλογος, αλλά γρήγορα επεκτάθηκε στον αθλητισμό με τμήματα ποδοσφαίρου, πεζοπορίας και ποδηλασίας, ενώ οργάνωνε αγώνες όπως τα «Απολλώνια», Γυμνάσιο Σμύρνης - Αθλητικός σύλλογος που συμμετείχε σε τοπικούς και διεθνείς αγώνες, με αθλητές του να διακρίνονται ακόμη και στους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες, Σύλλογος Ερασιτεχνών - επικεντρωνόταν στη θεατρική δραστηριότητα και συνέβαλε στην προαγωγή του ελληνικού θεάτρου στη Σμύρνη, Ελληνοδιδασκαλικός Σύλλογος Σμύρνης - Δραστηριοποιούνταν στην εκπαίδευση και την προώθηση της ελληνικής παιδείας, Φιλαρμονική Εταιρεία Σμύρνης - είχε έντονη μουσική και πολιτιστική δραστηριότητα, Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης - αν και ξεκίνησε ως εκπαιδευτικό ίδρυμα, λειτουργούσε και ως πολιτιστικό κέντρο, διοργανώνοντας εκδηλώσεις και συνέδρια) (Βουτυράς, 2004, σελ. 36).

Η ίδρυση του Πανιωνίου και η ανάπτυξη του συνέβησαν κατά τη διάρκεια της ακμής του ελληνισμού στη Μ. Ασία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτή η εποχή χαρακτηρίζεται από έντονη οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη των Ελλήνων, ειδικά στη Σμύρνη, όπου η ελληνική κοινότητα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική ζωή της πόλης, παρά τη θέση της μέσα στην πολυεθνική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές θεωρίες που βοηθούν στην κατανόηση του πλαισίου και της δυναμικής της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης, καθώς και της σύνδεσής της με την εθνική ταυτότητα και τον αθλητισμό (Σωτηριάδης, 2018, σελ.112).

Η ίδρυση του Πανιωνίου το 1890 ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας της ελληνικής κοινότητας για έναν οργανωμένο αθλητικό σύλλογο που θα προήγαγε τις αθλητικές δραστηριότητες και το μορφωτικό έργο. Ο Πανιώνιος αρχικά ονομαζόταν «Ορφεύς», και το 1898 μετονομάστηκε σε Πανιώνιο Γυμναστικό Σύλλογο Σμύρνης. Στόχος του συλλόγου ήταν η προαγωγή των αθλημάτων και η καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της Σμύρνης, ιδιαίτερα σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική ταυτότητα ήταν ισχυρή αλλά και υπό διαρκή διαπραγμάτευση μέσα στο πολυεθνικό περιβάλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Πανιώνιος οργάνωνε

τακτικά αθλητικούς αγώνες και πολιτιστικές εκδηλώσεις, προσελκύοντας νέους, εκπαιδευτικούς, και επιστήμονες της ελληνικής κοινότητας. Οι δραστηριότητές του περιλάμβαναν όχι μόνο τον αθλητισμό, αλλά και διαλέξεις, παραστάσεις και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, αναδεικνύοντας τον σύλλογο σε κέντρο της πολιτιστικής ζωής της Σμύρνης (Παπαθανασίου, 2019, σελ. 79).

Ο Πανιώνιος πρωτοστάτησε στην προώθηση πολλών αθλημάτων, μεταξύ των οποίων η Πετοσφαίριση, η οποία εισήχθη στη Σμύρνη μέσω Ελλήνων απόφοιτων ευρωπαϊκών και αμερικανικών σχολείων. Το άθλημα απέκτησε μεγάλη απήχηση στην ελληνική νεολαία της Σμύρνης και σύντομα άρχισαν να οργανώνονται οι πρώτοι επίσημοι αγώνες με συμμετοχή αθλητών από διάφορα γυμναστήρια και σχολεία. Σταδιακά, ο Πανιώνιος εδραίωσε την Πετοσφαίριση ως ένα από τα κύρια αθλήματα που καλλιεργούσε, προσελκύοντας αθλητές και υποστηρικτές (Ξενοφώντος, 2015, σελ. 45-78).

Η Πετοσφαίριση στη Σμύρνη μέχρι το 1922

Τα ελληνικά αθλητικά σωματεία της Σμύρνης ανέπτυξαν έναν ευρύτατο αριθμό ατομικών και ομαδικών αθλημάτων. Σε αυτό βοήθησε σημαντικά και η πρωτοπόρος ευρωπαϊκή παροιμία της πόλης, που εισήγαγε στην πόλη αθλοπαιδιές όπως το ποδόσφαιρο. Ο κοσμοπολιτισμός της Σμύρνης της επέτρεψε να αποτελέσει φορέας όλων των νέων ευρωπαϊκών αθλητικών τάσεων, τις οποίες η μέση ελληνική αστική τάξη υιοθέτησε και ενέταξε στη δραστηριότητα των ελληνικών σωματείων (Λωρέντης – Σολομωνίδης, 1967, σελ. 21). Στην περίοδο 1919 – 1922 αναπτύχθηκε η σωματική άσκηση ως μέσο ψυχαγωγίας κατά τον ελεύθερο χρόνο, συνδέθηκε με την άνθιση της μέσης ελληνικής αστικής τάξης στη Σμύρνη καθώς και με τους νέους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς περί της αξίας του σώματος (Κουλούρη, 1997, σελ. 11). Την περίοδο αυτή παρατηρήθηκε άνθιση του ελληνικού σωματειακού αθλητισμού της Σμύρνης, εισαγωγή του αθλητισμού στην εκπαίδευση και καθιέρωση αθλητικών θεσμών όπως οι Πανιώνιοι Αγώνες που τελούνταν σε ετήσια βάση και στους οποίους συμμετείχαν αθλητές όχι μόνο από την περιφέρεια της Σμύρνης, αλλά και από άλλες πόλεις. Επίσης μια ιδιαίτερη ιπυχή του ελληνικού αθλητισμού στη Σμύρνη υπήρξε, κατά την τριετία 1919 – 1922, η δραστηριότητα του ελληνικού στρατού, όπου για λόγους εξύψωσης του ηθικού και βελτίωσης της φυσικής κατάστασης των στρατευμένων, διοργανώνονταν εσωτερικοί αγώνες (Μπαλτάς, 2014, σελ. 23).

Η Στρατιά Μικράς Ασίας ή Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα ή Στρατιά Κατοχής Μ. Ασίας, ήταν στρατιωτικός σχηματισμός ο οποίος επιχείρησε στα εδάφη της Μικράς Ασίας της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας από το Μάιο του 1919 έως και τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1922 (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2001, σελ. 26). Παράλληλα, στην εμπόλεμη αυτή κατάσταση, συναντούμε να έχουν καταταχθεί στον ελληνικό στρατό πολλοί αθλητές σμυρναϊκών και ελληνικών αθλητικών σωματείων (Jelavich, 1983, σελ. 131).

Η Πετοσφαίριση εμφανίστηκε στη Σμύρνη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα μέσα από τη δράση των ελληνικών αθλητικών συλλόγων που λειτουργούσαν εκεί. Μεταξύ αυτών, ο Πανιώνιος ήταν από τους πρώτους που καλλιέργησαν την Πετοσφαίριση, προσφέροντας στην ελληνική νεολαία ένα νέο άθλημα και προωθώντας το αθλητικό ιδεώδες σε συνδυασμό με την ελληνική πολιτιστική ταυτότητα (Παπαδόπουλος, 1988, σελ. 79).

Αθλητικές εκδηλώσεις - συμμετοχές - αθλητές - χώροι

Είκοσι τέσσερα χρόνια μετά από την πρώτη παρουσίαση επίσημα της αθλοπαιδιάς του Πετοσφαίρισης από τον εμπνευστή Ουίλιαμ Μόργκαν. Πρωτοβουλία του αθλητικού τμήματος της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (ΧΑΝ) ήταν η διδακτική παιδιών όπως το ποδόσφαιρο, η Πετοσφαίριση και άλλα ατομικά αθλήματα, πράγμα που πέτυχε με τη διοργάνωση αγώνων τοπικού και περιφερειακού χαρακτήρα. Συμμετείχαν ελληνικές και συμμαχικές ομάδες στρατιωτικών σχηματισμών (Κατσικαδέλη – Μπεργελές, 1986, σελ. 23). Σε αυτό βοήθησε όταν από το 1918 εθελοντές αμερικανικών ΧΑΝ φτάνουν στην πόλη για να οργανώσουν τα «*Σπίτια του Στρατιώτη*», κατοικίες που κάλυπταν ανάγκες σίτισης και ψυχαγωγίας των ελληνικών και συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων (Γιούρενεκ, 2016, σελ. 95). Οι πρώτοι που εισήγαγαν το άθλημα της Πετοσφαίρισης στη Σμύρνη ήταν αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του εκστρατευτικού σώματος του αμερικανικού στρατού. Με ενθουσιασμό και πνεύμα ομαδικότητας, ανέδειξαν το δυναμικό αυτό άθλημα στις εγκαταστάσεις της ΧΑΝ Σμύρνης, προσφέροντας στην τοπική κοινωνία ένα νέο και συναρπαστικό τρόπο άθλησης και ψυχαγωγίας. Οι πρώτοι Έλληνες αθλητές που ασχολήθηκαν με την Πετοσφαίριση ήταν στρατιώτες που κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό λόγω της πολεμικής συγκυρίας. Αυτοί υπήρξαν οι πρώτοι που μνηστήκαν στους κανονισμούς του αθλήματος και έφεραν την Πετοσφαίριση εκτός ελληνικών συνόρων, στη Σμύρνη της Μ. Ασίας, σηματοδοτώντας έτσι την πρώτη εμφάνιση του αθλήματος σε ελληνική κοινότητα εκτός Ελλάδας. Οι πρώτοι αγώνες του Πετοσφαίρισης

διεξάγονταν σε γήπεδα που είχαν διαμορφωθεί στους χώρους του Εθνικού σκοπευτηρίου Σμύρνης, του οποίου πρόεδρος ήταν ο λογοτέχνης και εκδότης της εφημερίδας Αρμονία, Μιλτιάδης Σεϊζάνης (Χατζατουριάν, 2019, σελ. 107).

Η ΧΑΝ προκήρυξε το 1922 το πρώτο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης στη Σμύρνη όπου δήλωσαν συμμετοχή οχτώ ομάδες (ομάδα ΧΑΝ, ομάδα καθηγητών του Αμερικανικού κολλεγίου, ομάδα μαθητών του Αμερικανικού κολλεγίου, ομάδα προσωπικού του Αμερικανικού προξενείου, ομάδα προσωπικού του Αγγλικού προξενείου, σχολή Καλλιθέας, Τουρκική ομάδα, ομάδα Πανιώνιου). Πρωταθλήτρια ομάδα των πρώτων αγώνων Πετοσφαίρισης ήταν η ομάδα του Πανιώνιου. Το αποτέλεσμα ήταν: Πανιώνιος – Ομάδα μαθητών Αμερικανικού κολλεγίου 2-1 σετ. Το έπαθλο για τη νικήτρια ομάδα ήταν αργυρό κύπελλο που είχε διατεθεί στη ΧΑΝ από τον Αμερικανό διευθυντή της εταιρείας πετρελαίων Μόρις (Μπελίτσιος, 2015, σελ. 26).

Οι αγώνες Πετοσφαίρισης και άλλων αθλημάτων στη Σμύρνη είχαν ισχυρή συμβολική αξία, καθώς συνέβαλαν στην εδραίωση μιας συλλογικής ταυτότητας και ενίσχυσαν την ενότητα της ελληνικής κοινότητας σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Η Πετοσφαίριση προσέφερε στην ελληνική νεολαία της Σμύρνης την ευκαιρία να συμμετέχει σε οργανωμένες αθλητικές δραστηριότητες, να καλλιεργήσει το ομαδικό πνεύμα και να νιώσει ότι ανήκει σε μια κοινότητα. Το άθλημα αναδείχθηκε σε μέσο ενδυνάμωσης της εθνικής συνείδησης, των κοινωνικών σχέσεων και καλλιέργειας ηθικών αξιών, ενώ οι επιδόσεις στους αγώνες έφεραν κύρος στους συμμετέχοντες και ενίσχυαν το γόητρο των συλλόγων (Κουσουρέλος, 2002, σελ. 41).

Η Πετοσφαίριση στην Αθήνα 1925-1930

Αγώνες Πετοσφαίρισης ανδρών στην Αθήνα 1925-1930

Από το 1925 ως το 1930, ο Πανιώνιος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της Πετοσφαίρισης και στη διοργάνωση αθλητικών εκδηλώσεων. Η αναβίωση του συλλόγου στην Αθήνα συνέβαλε στην ανάδειξη του αθλήματος, το οποίο είχε ήδη καθιερωθεί ως αγαπημένο άθλημα της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης (Pappas, 2015, σελ. 226). Με την άφιξη των προσφύγων το Σεπτέμβριο του 1922 στην Αθήνα ο Πανιώνιος ανασυγκροτείται. Δημιουργεί αμέσως αθλητική και ποδοσφαιρική ομάδα. Το Σεπτέμβριο του 1924 έχει και ομάδα Πετοσφαίρισης, η οποία μετέχει σε τουρνουά του Γ.Σ. Αμαρουσίου, στον οποίο είχε βρει καταφύγιο ο Σοφοκλής Μάγνης, ο γυμναστής του Πανιώνιου στη Σμύρνη και είχε αρχίσει να ανασυγκροτεί τον μισοδιαλυμένο τότε ιστορικό σύλλογο του Σπύρου Λούη. Ομάδες Πετοσφαίρισης δημιουργούν και άλλες ομάδες της Αθήνας, όπως ο Ατρόμητος, η ΑΕΚ, ο Παναθηναϊκός, καθώς και οι στρατιωτικές και πανεπιστημιακές σχολές. Είναι ώριμα τα πράγματα για την πραγματοποίηση πρωταθλήματος. (Κατσικαδέλλη – Μπεργελές, 1986, σελ. 12-13).

Το πρώτο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης του Πανιώνιου, όπως το αποκαλούσε ο αθηναϊκός τύπος, διοργανώθηκε από τις 8 Μαρτίου ως τις 17 Μαΐου 1925 που έγινε ο τελικός. Οι αγώνες έγιναν στο Παναθηναϊκό Στάδιο και στο γυμναστήριο του Εθνικού Γ.Σ. Περιλάμβανε πρωτάθλημα συλλόγων και ανώτατων σχολών.³ Το πρωτάθλημα ξεκίνησε με συμμετοχή 11 ομάδων που χωρίστηκαν σε δύο ομίλους, οι νικητές των οποίων αγωνίστηκαν στον τελικό στις 17 Μαΐου 1925. Οι δύο πρώτες ομάδες κάθε ομίλου προκρίθηκαν στον ημιτελικό γύρο. Νικητής του πρώτου αυτού πρωταθλήματος ήταν ο Εθνικός Γ.Σ., φιναλίστ ο Πανελλήνιος και στα ημιτελικά έφτασαν Πανιώνιος και Σχολή Ευελπίδων (Εμπρός, 18.5.1925).

Το δεύτερο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης του Πανιώνιου διεξήχθη από 31 Ιανουαρίου ως 28 Μαρτίου 1926 στο Παναθηναϊκό Στάδιο και το γυμναστήριο του Εθνικού Αθηνών. Σύμφωνα με την προκήρυξη δικαίωμα συμμετοχής είχαν «*πάντες οι εν Αθήναις και Πειραιεί και περιχώροις εδρεύοντες Γυμναστικοί Σύλλογοι ανεγνωρισμένοι υπό του ΣΕΓΑΣ, το Εθνικόν Πανεπιστήμιον, το Διδασκαλείον Γυμναστικής, αι Στρατιωτικάι και Ναυτικάι Σχολαί και ομάδες συλλόγων άλλων πόλεων της Ελλάδος ή Ελλήνων του εξωτερικού*». Συμμετείχαν εννιά ομάδες: Πανιώνιος, Εθνικός Γ.Σ., Πανελλήνιος Γ.Σ., Παναθηναϊκός Α.Ο., Γ.Σ. Αμαρουσίου, Ατρόμητος Αθηνών, Διδασκαλείο Γυμναστικής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Ευελπίδων. Οι τελικοί αγώνες πραγματοποιήθηκαν στο τέλος Μαρτίου του 1926 στο Στάδιο, με μεγάλη επισημότητα, παρουσία εκπροσώπων της πολιτείας, αθλητικών, εκπαιδευτικών και πανεπιστημιακών αρχών (Σκριπ, 1.4.1926). Νικήτρια ομάδα ήταν αυτή του Διδασκαλείου Γυμναστικής που κέρδισε στον τελικό το Πανεπιστήμιο Αθηνών με αποτέλεσμα 2-0 σετ (Εμπρός, 30.3.1926).

³ Το «*τριετές επαμειβόμενο έπαθλο*» στους αγώνες Πετοσφαίρισης που θέσπισε ο Πανιώνιος αφορούσε ένα ειδικό βραβείο που δινόταν σε ομάδες που κέρδιζαν συγκεκριμένους αγώνες Πετοσφαίρισης – πρώτη θέση, επί τρία συνεχή χρόνια. Το έπαθλο αυτό ήταν μια συμβολική και τιμητική διάκριση, που ανανεώνει το κίνητρο για τους αθλητές να διατηρήσουν την πρωτιά και την αγωνιστική τους ικανότητα.

Το τρίτο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης του Πανιωνίου διεξήχθη από τις 30 Ιανουαρίου ως τις 20 Μαρτίου 1927. Όμως, η επιτυχία και η καθιέρωση του θεσμού είχε προκαλέσει το φθόνο σε κάποιους. Στην προσπάθειά του βρήκε απρόσμενο αντίπαλο την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, η οποία αρνήθηκε να παραχωρήσει το Παναθηναϊκό Στάδιο, δυο βδομάδες μόλις πριν από την έναρξη των αγώνων. Ο πρόεδρος του συλλόγου και ψυχή του θεσμού Δημητρός Δάλλας δεν αποθαρρύνθηκε. Με συντονισμένες ενέργειες διαμόρφωσε ειδικό γήπεδο Πετοσφαίρισης στη θέση «Λούνα Παρκ», κοντά στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, ακριβώς έξω από τα αρχαία μακρά τείχη στην αρχή της λεωφόρου Συγγρού. Τελικά η ΕΟΑ παραχώρησε το Παναθηναϊκό Στάδιο για την τελική φάση, η οποία έγινε στις 20 Μαρτίου με μεγάλη επισημότητα. Στην προκήρυξη του 1927 αναφέρεται πως στο διασυλλογικό πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης προσκαλούνταν να λάβουν μέρος: «... πάντες οι εν Αθηναίς, Πειραιεί και τοις περιχώροις εδρεύοντες Γυμν. Σύλλογοι, το Εθνικόν Πανεπιστήμιον, το Διδασκαλείον Γυμναστικής και αι Στρατιωτικάί και Ναυτικάί Σχολαί. Δικαιούνται επίσης να μετάσχουσιν ομάδες Γυμν. Συλλόγων και άλλων πόλεων της Ελλάδος ή Ελληνικών Συλλόγων του εξωτερικού». Στους αγώνες συλλόγων, που ξεκίνησαν στις 30 Ιανουαρίου, μετείχαν 14 σωματεία και ανώτατες σχολές χωρισμένες σε δύο ομίλους. Για πρώτη φορά μετείχαν και πειραϊκές ομάδες, ο Ολυμπιακός και ο Εθνικός. Τελική κατάταξη: 1) Εθνικός Γ.Σ., 2) Διδασκαλείο Γυμναστικής, 3) Πανελλήνιος Γ.Σ. (Αθλητικός Κόσμος, 21.3.1927).

Το τέταρτο πρωτάθλημα Αθήνας Πετοσφαίρισης του Πανιωνίου έγινε το 1928. Μετείχαν 12 ομάδες (10 σωματεία και 2 σχολές). Οι διοργανώσεις αναφέρονται πλέον ως πρωταθλήματα Αθήνας ανδρών και διεξάγονται χωρίς εμπόδια στο Στάδιο και στο γυμναστήριο του Εθνικού Γ.Σ. Τον Ιανουάριο του 1928 ο Δημητρός Δάλλας λόγω προβλημάτων υγείας παραιτήθηκε από την προεδρία του Πανιωνίου και από τη διοργάνωση αλλά είχε «βάλει το νερό στο αυλάκι» και ο διάδοχός του Απόστολος Ορφανίδης συνέχισε την ίδια αθλητική πολιτική (Κρανέρυθρη πλατεία, 19.1.2013). Στο αθηναϊκό πρωτάθλημα μετείχαν 12 σύλλογοι χωρισμένοι σε τρεις ομίλους. Το πρωτάθλημα ξεκίνησε στις 22 Ιανουαρίου και ολοκληρώθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1928. Νικητής αναδείχθηκε ο Πανελλήνιος Γ.Σ. που κατέκτησε πρώτη φορά το τριετές επαμειβόμενο κύπελλο του Πανιωνίου, στη δεύτερη θέση ήταν η ομάδα του Εθνικού Γ.Σ. και στην τρίτη θέση ήταν ο Α.Ο. Παλαιού Φαλήρου (Εμπρός, 9.3.1928).

Το πέμπτο πρωτάθλημα Αθήνας Πετοσφαίρισης του Πανιωνίου έγινε το 1929. Στο πρωτάθλημα που είχε γίνει πλέον θεσμός μετείχαν δέκα αθηναϊκές ομάδες. Οι αγώνες έγιναν στο Παναθηναϊκό Στάδιο και στο γυμναστήριο του Εθνικού Αθηνών από την Κυριακή 17 Φεβρουαρίου ως τις αρχές Απριλίου 1929. Νικητές αναδείχθηκαν οι Νέοι Βύρωνος που κατέκτησαν για πρώτη φορά το τριετές επαμειβόμενο κύπελλο του Πανιωνίου, στη δεύτερη θέση κατετάγη η ομάδα του Πανελληνίου Γ.Σ. και στην τρίτη θέση κατετάγη η ομάδα του Πανιωνίου (Εμπρός, 29.4.1929).

Το έκτο πρωτάθλημα Αθήνας Πετοσφαίρισης του Πανιωνίου έγινε το 1930. Ήταν το τελευταίο αθηναϊκό πρωτάθλημα που διοργάνωσε ο σύλλογος. Το πρωτάθλημα του 1930 αφιερώθηκε στη μνήμη του Δημητρου Δάλλα που είχε αποβιώσει το προηγούμενο έτος, τιμώντας έτσι τον πρωτοπόρο παράγοντα που υπήρξε ο εμπνευστής αυτών των αγώνων. Οι αγώνες ξεκίνησαν στις αρχές Φεβρουαρίου του 1930 και ολοκληρώθηκαν το Μάιο. Η τελική φάση έγινε με έξι ομάδες (Ν. Βύρωνος, Ν. Ηστ, Πανιώνιος, Παναθηναϊκός, Π. Φάληρο, Εθνικός Γ.Σ.) σε ενιαίο όμιλο με βαθμολογία. Η κατάταξη σε αυτό το πρωτάθλημα ήταν: 1^{ος} ο Εθνικός Γ.Σ., 2^{ος} ο Α.Ο. Νέοι Βύρωνος και 3^{ος} ο Πανιώνιος (Βραδυνή, 15.7.1930). Με τη συμβολή του Πανιωνίου το αθηναϊκό πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης είχε γίνει πλέον θεσμός και είχε δομηθεί σε δύο κατηγορίες. Τα επόμενα έτη τη διοργάνωση ανέλαβαν από κοινού Πανιώνιος, Εθνικός Γ.Σ. και Πανελλήνιος και ο ΣΕΓΑΣ που την ονόμασε «Περιφερειακό πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης Αθηνών-Πειραιώς» (Εμπρός, 17.6.1930).

Αγώνες Πετοσφαίρισης γυναικών στην Αθήνα 1926-1930

Η ιστορική αναδρομή της σωματικής άσκησης του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές αλλαγές και τις αντιλήψεις γύρω από τον ρόλο των γυναικών. Στη νεοελληνική κοινωνία του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα, η σωματική άσκηση θεωρούνταν ακατάλληλη για γυναίκες, καθώς η κοινωνία τις προόριζε για οικιακούς και αναπαραγωγικούς ρόλους. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με την άνοδο του γυναικείου κινήματος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οι γυναίκες διεκδίκησαν το δικαίωμα στην εκπαίδευση και τη συμμετοχή σε δραστηριότητες που ενίσχυαν την υγεία και την αυτονομία τους. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν η έκδοση στην Αθήνα της *Εφημερίδας των Κυριών* (1887), οργανώσεις όπως η *Ένωση των Ελληνίδων* (1896) ενώ μεταγενέστερα άλλα έντυπα της εποχής (το περιοδικό *Ελληνίδες* του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων από τον Μάρτιο του 1921 έως το 1940, ο *Αγώνας της Γυναίκας* του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας από τον Αύγουστο - Σεπτέμβριο του 1923 έως τον Ιούνιο του 1936 και η *Σοσιαλιστική Ζωή* του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών από τον Οκτώβριο του 1928 έως τον Ιανουάριο του 1935). Επίσης σημαντικό ρόλο έπαιξε η καθιέρωση της φυσικής αγωγής

στα σχολεία όπου συνέβαλε στη νομιμοποίηση της σωματικής δραστηριότητας για τα κορίτσια. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά για την αντίληψη σχετικά με τη σωματική άσκηση των κοριτσιών και τη συμμετοχή τους σε αγώνες βόλεϊ στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα: *ακόμα δηλαδή θεωρείται πως μπορεί με τη γυμναστική να καλλιεργηθεί η ανηθικότητα. [...] Και ούτε είναι μικρότερο εμπόδιο το ζήτημα του ντυσίματος. Το φόρεμα στη γυμναστική πρέπει να μην εμποδίζει την εκτέλεση των κινήσεων και για τούτο στη γυμναστική των κοριτσιών καθιερώθηκε η κυλόττα, η οποία όμως παραξενεύει τον πολλόν κόσμο. Θυμάμαι ότι στα 1927 έγιναν γυναικείοι αγώνες Volley-ball στο στάδιο και οι μαθήτριες του Διδασκαλείου της γυμναστικής, που έλαβαν μέρος, φορούσαν κυλόττα. Αλλά ως ότου να φτάσουν από το γυμναστήριο στο στάδιο δεν έλειψαν τα σκώμματα και η σάτυρα από τους απλοϊκούς* (Βουζανίδου, 2020, σελ. 91-95).

Το 1926, με πρωτοβουλία του προέδρου του Πανιωνίου Δημητρώ Δάλλα, ο ιστορικός σύλλογος είχε δημιουργήσει γυναικεία αθλητική ομάδα και διοργάνωσε τους πρώτους επίσημους γυναικείους αγώνες στίβου. Οι αντιδράσεις πολλές. Πολλά τα αρνητικά και ειρωνικά σχόλια στον τύπο, ακόμα και από επίσημα χείλη που αρθρογραφούσαν εναντίον της συμμετοχής των γυναικών στον αθλητισμό επιστρατεύοντας κάθε είδους απίθανο επιχείρημα περί ηθικής, γυναικείας ανατομίας, γυναικείας ψυχοσύνθεσης κλπ. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες επέμεναν και με τη βοήθεια των γυμναστριών στα γυμνάσια θηλέων δημιούργησαν γυναικείους αθλητικούς πυρήνες. Ο Δάλλας ήταν από τους πρώτους που αντιλαμβάνεται πως το νέο άθλημα του Πετοσφαίρισης μπορεί να αποτελέσει το όχημα για την ανάπτυξη του γυναικείου αθλητισμού. Το 1926, παρά το ότι ακόμα δεν υπήρχε τμήμα Πετοσφαίρισης γυναικών σε κανένα σωματείο (ούτε στον Πανιώνιο), τόλμησε να διοργανώσει το πρώτο πρωτάθλημα γυναικών. Τον Ιανουάριο δημοσίευσε μια ιστορική προκήρυξη, με την οποία καλούσε τα σχολεία θηλέων της πρωτεύουσας να δημιουργήσουν ομάδες Πετοσφαίρισης και να συμμετάσχουν σε ένα τουρνουά. Η προκήρυξη αυτή αποτελεί την ιδρυτική πράξη της Πετοσφαίρισης γυναικών στην Ελλάδα (*Βραδυνή*, 8.4.1926). Η ανταπόκριση στην προκήρυξη του Πανιωνίου δεν ήταν μεγάλη, όπως άλλωστε αναμενόταν, αλλά συγκροτήθηκαν και μετείχαν οι εξής τέσσερις ομάδες: 1. Διδασκαλείο Γυμναστικής, 2. Γυμναστικός Όμιλος Ελληνίδων, 3. Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων Π. Φαλήρου και 4. Χριστιανική Ένωση Νεανίδων. Νικήτρια αναδείχθηκε η φοιτητική ομάδα του Διδασκαλείου Γυμναστικής. Ο Πανιώνιος συνέχισε να το διοργανώνει ως το 1930 βάζοντας τη Πετοσφαίριση γυναικών στον αθλητικό χάρτη της χώρας (*Σκριπ*, 10.4.1926).

Το δεύτερο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης γυναικών του Πανιωνίου διεξήχθη από τις 19 ως τις 26 Μαρτίου 1927. Στους αγώνες δήλωσαν συμμετοχή οκτώ ομάδες από Αθήνα και Πειραιά (Διδασκαλείο Γυμναστικής, Γ.Ο. Ελληνίδων, Πανιώνιος, Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων Π. Φαλήρου, Χριστιανική Ένωση Νεανίδων, Α.Ο. Νεανίδων, Γυναικείο Αθλητικό Τμήμα Εθνικής Τραπεζής) (*Εμπρός*, 18.3.1927). Οι αγώνες έγιναν με σύστημα νοκ-άουτ. Μετά από ενέργειες του Δάλλα οι αγώνες έγιναν στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Στην πρώτη θέση κατετάγη ο Γυμναστικός Όμιλος Ελληνίδων, δεύτερη ήταν η ομάδα του Διδασκαλείου Γυμναστικής και στην τρίτη θέση ήταν η ομάδα του Πανιωνίου (*Εμπρός*, 28.3.1927).

Το τρίτο πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης γυναικών του Πανιωνίου διεξήχθη από 20 Μαΐου ως 10 Ιουνίου 1928 στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Από το 1928 η διοργάνωση αποκαλείται «*Πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης Αθηνών*», αν και διοργανωτής της παραμένει πάντα ο Πανιώνιος (*Εμπρός*, 5.6.1928). Από τη χρονιά αυτή ο Πανιώνιος παρουσιάζει μια πολύ δυνατή ομάδα Πετοσφαίρισης γυναικών, η οποία παρέμεινε αήττητη για τρία χρόνια. Στο πρωτάθλημα του 1928 συμμετείχαν οκτώ ομάδες χωρισμένες σε δύο ομίλους. α' όμιλος: Γυμναστικός Όμιλος Ελληνίδων, Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (Χ.Ε.Ν.), Ατρόμητος Αθηνών, Απόλλων Αθηνών και β' όμιλος: Α.Ο. Νεανίδων, Πανιώνιος, Α.Ο. Νέοι Βύρωνος, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων Π. Φαλήρου. Στην πρώτη θέση κατατάχθηκε ο Πανιώνιος, στη δεύτερη θέση ήταν η ομάδα Γυμναστικός Όμιλος Ελληνίδων και στην τρίτη θέση ήταν η ομάδα της Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων (*Εμπρός*, 11.6.1928).

Το τέταρτο Πρωτάθλημα Αθηνών Πετοσφαίρισης γυναικών που διοργάνωσε ο Πανιώνιος διεξήχθη από 25 Μαΐου ως 9 Ιουνίου 1929 στο γυμναστήριο του Εθνικού Γ.Σ.. Συμμετείχαν οκτώ ομάδες και ξεκίνησαν οι αγώνες με δυο προκριματικούς ομίλους (α' όμιλος: Α.Ο. Νεανίδων, Α.Ο. Παλαιό Φάληρο, Παναθηναϊκός Α.Ο., Α.Ο. Νέοι Βύρωνος και β' όμιλος: Πανιώνιος, Χ.Ε.Ν., Εθνικός Γ.Σ., Ατρόμητος Αθηνών) (*Σκριπ*, 25.5.1929). Τον τίτλο κατέκτησε αήττητος ο διοργανωτής Πανιώνιος για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά. Στην δεύτερη θέση ήταν ο Α.Ο. Νεανίδων και στην τρίτη θέση ήταν ο Α.Ο. Παλαιού Φαλήρου (*Εμπρός*, 10.6.1929).

Το πέμπτο Πρωτάθλημα Αθηνών Πετοσφαίρισης γυναικών ήταν το τελευταίο που διοργάνωσε ο Πανιώνιος καθώς από την επόμενη χρονιά το ανέλαβε ο ΣΕΓΑΣ. Οι αγώνες ολοκληρώθηκαν στις 13 Ιουλίου 1930 στο γυμναστήριο του Εθνικού Γ.Σ.. Το πρωτάθλημα του 1930 αφιερώθηκε στη μνήμη του Δημητρώ Δάλλα που είχε αποβιώσει το προηγούμενο έτος, τιμώντας έτσι τον πρωτοπόρο παράγοντα του αθλητισμού γυναικών που υπήρξε ο εμπνευστής αυτών των αγώνων. Πρωταθλήτρια ομάδα ήταν ο Α.Ο. Παλαιού

Φαλήρου για πρώτη φορά. Στη δεύτερη θέση ήταν ο Α.Ο. Νεανιδών, στην τρίτη θέση ο Α.Ο. Νήαρ Ηστ Καιοσαριανής και στην τέταρτη θέση ήταν ο Πανιώνιος (*Βραδυνή*, 14.7.1930).

Με την καθιέρωση του Πετοσφαίρισης ως επίσημου αθλήματος στην Ελλάδα, τα χρόνια 1925-1930 αποτέλεσαν τη βάση για την ίδρυση της Ελληνικής Ομοσπονδίας Πετοσφαίρισης (Ε.Ο.ΠΕ.). Ο Πανιώνιος και άλλοι σύλλογοι εργάστηκαν για την τυποποίηση των κανόνων και την οργάνωση των πρωταθλημάτων, εδραιώνοντας την Πετοσφαίριση στην ελληνική αθλητική σκηνή.

Συζήτηση

Η Σμύρνη στα χρόνια 1919-1922 ζούσε μέσα σ' έναν πολεμικό παροξυσμό. Είχε κατακλυστεί από εκστρατευτικά συμμαχικά στρατεύματα, παράλληλα με τους ελληνικούς σχηματισμούς που λόγω εφαρμογής συνθηκών και αποφάσεων κατέφθαναν στην «ελληνική» πλέον Σμύρνη. Μέσα σε αυτήν την εμπόλεμη – ειρηνευτική κατάσταση (στην αρχή) φαίνεται να ενεργοποιείται και να καλλιεργείται ο αθλητισμός με τη συμμετοχή των εκστρατευτικών δυνάμεων (ελληνικών και αμερικανικών) που βρέθηκαν στη Σμύρνη. Κατά την περίοδο αυτή ο αθλητισμός της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης αποκτά έντονα εθνικά χαρακτηριστικά και συμβολισμούς. Με τις αθλητικές εκδηλώσεις, τοπικού και περιφερειακού χαρακτήρα, η πόλη απέκτησε διακριτά χαρακτηριστικά σε σχέση με τα αγωνίσματα του Ποδοσφαίρου, αθλήματα και αγωνίσματα στίβου και της Πετοσφαίρισης. Κάτοικοι, μαθητές και σπουδαστές ήταν οι πρώτοι αθλητές που ασχολήθηκαν με το άθλημα της Πετοσφαίρισης, ενός σπουδαίου κομματιού του ελληνικού αθλητισμού της Σμύρνης και του Πανιωνίου. Η αθλητική δραστηριότητα των Ελλήνων της Σμύρνης ως το 1922 που αφορά την Πετοσφαίριση, αποτέλεσε τον προπομπό της γνώσης, της διατήρησης και συνέχειας της αθλοπαιδιάς στην ελεύθερη Ελλάδα.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τα αθλητικά σωματεία της Σμύρνης μοιραία διαλύθηκαν, αθλητές και παράγοντές τους αιχμαλωτίστηκαν ή θανατώθηκαν και όσοι από τους εμπλεκόμενους σε αυτά βρέθηκαν στην Ελλάδα έπρεπε να παλέψουν με μια νέα, σκληρή πραγματικότητα, στην οποία δεν ήταν αντιμέτωποι μόνο με την καχυποψία των γηγενών που, πολλές φορές, έβλεπαν τους πρόσφυγες με «μισό μάτι», αλλά και με τη διστακτικότητα των γονιών, ανεξαρτήτως της καταγωγής τους, που δεν άφηναν εύκολα τα παιδιά τους να αθληθούν. Κι όμως: χάρη στις επίμονες προσπάθειες Σμυρνίων και Μικρασιατών παραγόντων, ιδρύθηκαν σωματεία στα οποία εντάχθηκαν αξιόλογοι παράγοντες και αθλητές, με αποτέλεσμα να επανακαθοριστεί η φυσιογνωμία του ελληνικού αθλητισμού, η οποία, έτσι κι αλλιώς, προσδιορίστηκε, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου από τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που επέφερε η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 (Μπελίτσος, 2015, σελ. 33).

Μέσα στις δύσκολες συνθήκες της προσέλευσης, εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών στην ελλαδική κοινωνία της περιόδου, ειδικά τα παλαιά σωματεία της Σμύρνης, εκπρόσωποι των οποίων είχαν καταφτάσει στην Αθήνα, όχι μόνον επιχείρησαν να εντοπίσουν και να επανεντάξουν στο δυναμικό τους παλαιούς αθλητές τους, αλλά περιέρχονταν τις γειτονιές παρακινώντας προσφυγόπουλα και τέκνα γηγενών να στραφούν προς τον αθλητισμό, παρακάμπτοντας προκαταλήψεις, αντιμαχίες, επιφυλάξεις των γονιών κλπ. Σε αυτήν την προσπάθεια στάθηκε αρωγός η Ελληνική Πολιτεία, καθώς και αθλητικοί φορείς και σωματεία, ενισχύοντας οικονομικά τις πρωτοβουλίες Σμυρνίων παραγόντων, όπως ο Δάλλας, παρέχοντας εγκαταστάσεις και διευκολύνοντας την εκγύμναση των αθλητών των προσφυγικών σωματείων. Ειδικά δε στην Πετοσφαίριση, η τεχνογνωσία του Πανιωνίου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης, που είχε αποκτηθεί από την οργάνωση αγώνων στη Σμύρνη, σε συνδυασμό με τη διαρκή επαφή του με άλλα σωματεία στην ευρύτερη περιοχή, συνέβαλαν στην εδραίωση και καταξίωση του Συλλόγου και στη νέα πατρίδα κυρίως μέσα από τη διαρκή και συστηματική εκγύμναση νέων παιδιών και την οργάνωση αγωνιστικών εκδηλώσεων με αποκορύφωμα τη διοργάνωση των πρώτων επίσημων αγώνων Πετοσφαίρισης στην Αθήνα με τη συμμετοχή ομάδων τόσο ανδρών όσο και γυναικών.

Ως προς την εγκαθίδρυση του γυναικείου αθλητισμού από τον Πανιώνιο, ας σημειωθεί πως συνέχιζε μια παράδοση της Σμύρνης όπου ο Πανιώνιος είχε ιδρύσει γυναικεία ομάδα Πετοσφαίρισης και τον Απρίλιο του 1926 είχε οργανώσει πρωτάθλημα Πετοσφαίρισης στην Αθήνα. Με τον τρόπο αυτόν, οι όποιες απόπειρες φεμινιστριών για τη συγκρότηση εγχώριας γυναικείας αθλητικής κίνησης που είχαν προηγηθεί, λάμβαναν, πραγματικά, σάρκα και οστά. Έτσι, ο Δημητρός Δάλλας δεν κατάφερε απλώς να πείσει το ευρύτερο κοινό πως και οι γυναίκες είχαν το δικαίωμα συμμετοχής στην άθληση (δίχως να κινδυνεύουν να γίνουν οι μέλλουσες μητέρες, καταπώς διέδιδαν, μεταξύ άλλων, οι πολέμιοι του γυναικείου αθλητισμού), αλλά και να αποσαθρώσει το στερεότυπο που ήθελε τις «Σμυρνιές» ως «μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες» ανατολίτισσες, «για τα κοινά γούστα», κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με τον ρόλο των γυναικών στη Σμύρνη και την κοινωνική τους δράση. (Μπαλτάς, 2020, σελ. 169).

Η διοργάνωση αγώνων Πετοσφαίρισης από τον Πανιώνιο στην Αθήνα κατά την περίοδο 1925-1930 υπήρξε καθοριστική για την εδραίωση του αθλήματος στην Ελλάδα. Ο Πανιώνιος, με τις αθλητικές του πρωτοβουλίες, διατήρησε ζωντανή την κληρονομιά της Σμύρνης και προώθησε την Πετοσφαίριση, καλλιεργώντας ένα άθλημα που έμελλε να εξελιχθεί σε ένα από τα πιο αγαπημένα και διαδεδομένα στην Ελλάδα.

Σημασία για τον Αθλητισμό ή/και τη Φυσική Αγωγή ή/και την Ποιότητα Ζωής

Η Πετοσφαίριση, που ξεκίνησε στη Σμύρνη στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, αποτέλεσε μία από τις πρώτες σύγχρονες αθλοπαιδιές που εισήχθησαν στον ελληνικό χώρο, φέρνοντας καινοτόμα στοιχεία αθλητισμού και ψυχαγωγίας. Η Σμύρνη, ως πολυπολιτισμικό κέντρο, συνέβαλε στην ανάδειξη του αθλήματος μέσα από τις λέσχες και τις κοινότητες της ελληνικής διασποράς. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης το 1922, πρόσφυγες μετέφεραν την κουλτούρα της πετοσφαίρισης στην Αθήνα, όπου αποτέλεσε μέσο κοινωνικής ένταξης και επικοινωνίας. Η εγκαθίδρυση του αθλήματος στις νέες συνθήκες ενίσχυσε την ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα, δημιουργώντας τα θεμέλια για τη συστηματική του οργάνωση. Η Πετοσφαίριση εξελίχθηκε σταδιακά σε αγαπημένο ομαδικό άθλημα, ενώνοντας διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και προωθώντας τις αξίες της συνεργασίας και του υγιούς ανταγωνισμού. Μέσα από τις προσφυγικές κοινότητες, η Ελλάδα απέκτησε έναν νέο αθλητικό πνεύμονα, ο οποίος συνδέει ακόμα την ιστορία με τον πολιτισμό και την παράδοση.

References / Βιβλιογραφία

- Burns, E. (2005). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Llewellyn Smith, M. (2009). *Το όραμα της Ιωνίας*. MIET (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα.
- Llewellyn Smith, M. (2000). *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*. C. Hurst & Co., London.
- Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans: Twentieth century*. Cambridge University Press, London.
- Mechikoff, R. (2019). *Ιστορία και Φιλοσοφία του Αθλητισμού, των Σπορ και της Φυσικής Αγωγής. Από τους αρχαίους πολιτισμούς μέχρι τον σύγχρονο κόσμο*. Broken Hill Publishers Ltd, Nicosia, CYPRUS.
- Pappas, N. (2015). The role of sport in social integration: The case of migrants in Greece. *Journal of Sport and Social Issues*, 39(3), 216-233.
- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1998). *Μικρά Ασία 19^{ος} αι. – 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Βουζανίδου, Ε. (2020). *Η Φυσική Αγωγή των θηλέων στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1834 έως το 1944, Διδακτορική διατριβή, ΤΕΦΑΑ ΔΠΘ*.
- Βουτυράς, Ν. (2004). *Οι Έλληνες της Σμύρνης και ο Πανιώνιος Σύλλογος*. Καστανιώτη, Αθήνα.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, (2001). *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919- 1922*, Αθήνα.
- Γιανουλόπουλος, Γ. (1999). *Η ευγενής μας τφλωσις ...*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Γιούρενεκ, Λ. (2016). *Η μεγάλη φωτιά. Ψυχογιάς*, Αθήνα.
- Ηλιού, Φ. (1986). *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης*. Μνήμων, Αθήνα.
- Λωρέντης, Ν. - Σολομωνίδης, Χ. (1967). *Τα 75 χρόνια του Πανιωνίου*, Πανιώνιος, Αθήνα.
- Μαμώνη Κ., & Ιστικοπούλου Λ. (2006). *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα.
- Κατσικαδέλλη, Α. - Μπεργελές, Ν. (1986). *Πετοσφαίριση*. Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα.
- Κουλούρη, Χ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870 – 1922*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ/ΙΝΕ), Αθήνα.
- Κουσουνέλος, Γ. (2002). *Η Ιστορία της Πετοσφαίρισης στην Ελλάδα*. εκδόσεις ΣΕΓΑΣ, Αθήνα.
- Μπαλτάς, Α. (2014). *Ο Ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη*. Μπαλτάς, Αθήνα.
- Μπαλτάς, Α. (2020). *Διδακτορική διατριβή, Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Και Ιστορίας*, Αθήνα.
- Μπελίτσος, Θ. (2015). *Πανιώνιος 125 χρόνια προσφοράς στον ελληνικό αθλητισμό – Η κνανέρυθη αθλητική ιστορία*. Νέα Σμύρνη, Αθήνα.

- Ξενοφώντας, Δ. (2015). Ο αθλητισμός στον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας: Πανιώνιος και Άλλοι Σύλλογοι. *Ιστορία και Πολιτισμός*, 3(4), 45-78.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1988). *Ο Αθλητισμός στη Σμύρνη πριν την Καταστροφή*. Ερμής, Αθήνα.
- Παπαθανασίου, Γ. (2019). *Από τη Σμύρνη στην Αθήνα: Η εξέλιξη των προσφυγικών συλλόγων και ο ρόλος του Πανιωνίου*. Σμίλη, Αθήνα.
- Σωτηριάδης, Κ. (2018). *Η αθλητική κληρονομιά της Σμύρνης στην Ελλάδα*. Παπαδόπουλος, Αθήνα.
- Χατζατουριάν, Β. (2019). *Νέα Σμύρνη. Διαδρομές του φακού στην αρχιτεκτονική της εξέλιξη*. Ένωση Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων Δήμου Νέας Σμύρνης, Αθήνα.

Αρχειο εφημερίδων

Αθλητικός Κόσμος, Βραδυνή, Εμπρός, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Κρανέρυθρη πλατεία, Σκριπ.